

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASINDA ARALIQTAN OQITIVDIN INTEGRACIYASI»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

QARAQALPAQ TILINDEGI AFFIKSLERDIN SÓZ QURILISINDA QOLLANILIW ORNINA QARAY TURLERI

Orazımbetov Amirbek Kaipbekovich,
Filologiya ilimleriniń kandidatu, docent.
Ajıniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik
pedagogikalıq institutu

Annotaciya. Maqalada házirgi qaraqalpaq tilindegi affiks morfemalardıń sóz qurılısındaǵı ornına qaray suffiks, postfiks, prefiks, fleksiya sıyaqlı túrlerinen basqa interfiks, infiks, unifiksler de ushurasatúǵınlıǵı sóz etiledi. Olardıń hár biri óz aldına izertlewlerdi talap etetuǵınlıǵı ayılıp, interfiks, infiks, unifikslerge misallar menen teoriyalıq anıqlamalar berilgen.

Tayaush sózler: morfema, affiks, suffiks, postfiks, prefiks, fleksiya, interfiks, infiks, unifiks.

Annotation. This article deals with the presence in affix morphemes of the modern Karakalpak language, depending on their place in the structure of the word, in addition to suffixes, postfixes, prefixes, inflections, there are also interfixes, infixes, and unifixes. Stating that each of them requires a separate study, interfixes, infixes, and unifixes are explained with theoretical explanations and examples.

Key words: morpheme, affix, suffix, postfix, prefix, inflection, interfix, infix, unifix.

Til biliminde kómekshi morfemalardıń yaǵnıy affikslerdiń sózdiń qurılısındaǵı qollanıw ornına qaray suffiks, postfiks, prefiks, fleksiya, interfiks, infiks, cirkumfiks (konfiks), transfiks (diffiks), unifiks, simul'fiks, disfiks t.b. bir neshe túrleri bar. Bul kórsetilgen affiksler dún'ya tilleriniń tipologiyalıq (morfologiyalıq) ózgesheliklerine qaray túrli tillerde qollanıw dárejesi hár qıylı bolıp keledi.

Házirgi qaraqalpaq tilindegi affiks morfemalar sózlerdiń qurılısındaǵı ornına qaray suffiks, postfiks, jalǵaw (fleksiya) sıyaqlı úsh túрге [8: 9] yamasa suffiks, postfiks, prefiks, jalǵaw sıyaqlı tórt túрге [3: 14] bólinedi dep kórsetiledi. Til materialların analizlep qaraǵanımda tilimizde affikslerdiń bunnan basqa túrleri de ushirasatúǵınlıǵın kóriwge boladı.

Interfiks – (*latinsha interfixus «arasına biriktirilgen»*) tikkeley baylanıswı morfonologiyalıq sebeplerge baylanıslı múmkin bolmaǵan morfemalardı (túbir menen suffiksti yamasa eki tiykardı bir-biri menen) baylanıstırıwǵa (biriktiriwge) arnalǵan sózdiń bólekshesi. E.A.Zemskaya interfikslerge «óz mánisine iye emes, tildiń qurılıslıq quralı xızmetin atqaratúǵın hám funkciyası sózdegi morfemalardı baylanıstırıw bolıp tabılatúǵın sózdiń bólekshesi» dep anıqlama beredi hám olardıń usınday xızmetin esapqa alıp interfiks dep ataǵan [4: 36-62]. Onıń pikirinshe, mánisiniń joqlıǵı interfiksti morfemaǵa jatqızıwǵa múmkinshilik bermeydi. Bizinshe, interfikstiń mánisiniń joqlıǵı salmaqlı dálil, biraq interfikslerdiń morfemalıq statusın joqqa shıǵarıw ushın jetkiliksiz. Qaraqalpaq tilinde ayırım ádebiyatlarda affikslerdiń

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASINDA ARALIQTAN OQITIVDIN INTEGRACIYASI»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

túbir menen túbirdin arasında keliwin interfiks dep ataydı [2: 203; 1: 6]. Máselen, *par-o-voz, dim-o-xod, sorok-a-letniy, stal-e-var t.b.*

Sonın sebebinen qaraqalpaq til biliminde interfiks tek qospa túbirlerdi ǵana biriktirip keledi hám tópkilikli sózlerde ushıraspaydı degen naduris pikir qalıplesken. Al, interfiksler: 1) túbir (tiykar) menen suffiksti, 2) túbir menen jalǵawdı, 3) qospa sózdegi túbir morfemalardı baylanıstırıw ushın qollanıladı [4: 42]. Qaraqalpaq tilinde bulardıń birinshi hám ekinshi túrleri ushırasadı. Máselen, jeń-**im**-paz, usı-**n**-da t.b. M.S. Qudaybergenov bul morfemalardı birde submorf, birde morfemalardı bir-biri menen baylanıstırıwshılıq xızmet atqaratuǵın interfonema dep ataydı [6: 84 -102]. Bizińshe, bunday morfemalardı submorf dep ataw naduris boladı, sebebi, olar baylanıstırıwshılıq xızmet atqarıp tur. Submorf bolıwı ushın morfema ózi qosılǵan sózlerde hesh qanday máni ańlatpawı hám xızmet atqarmawı kerek. Máselen, áste-ásten (-n), máni –mánis (-s), dizelep- dizerlep (-r) t.b. Mısalı: Sálemlesip, tósewli kiyizge dizerlep otırdı (K.Karimov).

Interfiks sózdegi morfemalardı baylanıstırıw xızmetin atqaratuǵının esapqa alsaq, qaraqalpaq tilinde interfikslerdin tómendegi túrleri ushırasatuǵının kóriwge boladı: Máselen, 1) túbir+interfiks+suffiks: jeń-**im**-paz, una-**m**-lı, 2) túbir+interfiks+jalǵaw: usı-**n**-da, usı-**n**-nan, 3) túbir+jalǵaw +interfiks+jalǵaw: kitab-ı-**n**-da, úy-i-**n**-e t.b.

Mısalı: Al, men unamlı nátiyjeden eseńkirep qalǵanıń joq (M.Nızanov). Usınan keyin taǵı da tım-tırıs qaldıq (M.Nızanov). Óziń de atlardıń janında bola ber (K.Karimov).

Infiks – (*latınsha in –ishi +fixus - kiritilgen*) túbirdin ishine kirip qollanılatuǵın kómekshi morfema. Ol túbirdin ishine kiritilip sóz jasaw yamasa sóz ózgeriw xızmetin atqaradı. Eski hind-evropa (praindoevropa) tillerinde infiks bolǵan bolıwı múmkin, sebebi, latin tilinde (fidit- ol bólinde, *findit- ol bólinedi: -n* infiks) iz qaldırǵan. Infikslerdi qollanıw házirgi tillerge tán emes, biraq litva tilinde infiksler saqlanǵan (*lipti – jabıstıw, limpu – jabısqaq: -m* infiks), tagal (filippin) tilinde de ushırasadı (*hanap - izlew, humanap – izledi: -um* infiks) [7: 151]. Qaraqalpaq tilinde infiks bar dep tastıyıqlaw qıyın. Biraq ayırım formalardıń túbirdin ishine kiritilip sóz jasaw yamasa sóz ózgeriw xızmetin atqarıwınan infiks xızmetin atqaratuǵın hádiyseniń júz beretuǵının kóriwge boladı. Máselen, betlew almasıqlarınıń sepleniwinde –ǵa sóz keynine jalǵanbay, túbirdin ishine kirip sóz ózgeriw xızmetin atqaradı: *men- maǵan, sen- saǵan, (men-ǵa, sen-ǵa emes).*

Mısalı: Qayda *saǵan* jerden basqa jerde tirishilik joq (M.Nızanov).

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASINDA ARALIQTAN OQITIWDIŃ INTEGRACIYASI»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

Sóz jasaw xızmetin atqaradı: **-s** – *ısı* (feyil) – *ıssı* (kelbetlik), **-sh** – *ashı* (feyil) – *ashshı* (kelbetlik), **-z** – *maza* (atlıq) – *mazza* (tańlaq), **-sh** – *qashan* (almasıq) – *qashshan* (ráwısh), **-l** – *jılı* (feyil) – *jıllı* (kelbetlik) t.b.

Ayırım ádebiyatlarda bunı sóz jasalıwdıń «Fonetika-semantikalıq usılı»nıń bir túri retinde kórsetiledi [9: 31-32], demek, sóz jasalǵan dep esaplaydı. Bundaǵı «*ısı, ashı, maza, qashan, jılı*» sózleri dórendi sózdiń jasalıwına baza bolǵan tiykar – dóretiwshi tiykarlar [8: 14].

Mısalı: Jazda sizlerge *ıssı* ótpey me? (M.Nızanov). Temirshi *ashshı* bolsa da haqıyqattı aytqan edi (K.Karimov). Ol jigitten bul sólerdi kútkeni *qashshan* (K.Karimov).

Дүнья тиллеринде дерлик ушыраса бермейтуғын инфикске сәйкес кубылыстың тилимизде ушырасыўы, көплеген тилши алымлардың қарақалпақ тилинің грамматикасына болған үлкен қызығыўшылығын оятыўы мүмкин.

Unifiks - unikal affiks, sózdiń basqa sózlerde qaytalanbaytuǵın bólekshesi (suffiks yamasa prefiks). Tildegi ayırım sózlerde basqa hesh bir sózlerde ushiraspaytuǵın bóleksheler (morfemalar) ajratıladı. Olar unifiksler dep ataladı. Bul termindi birinshi ret E.A.Zemskaya qollanǵan hám ol sózdiń usınday elementlerin de sıpatlap kórsetken [5: 103]. Unifiks basqa morfemalar sıyaqlı tákirarlanıw qásiyetine iye emes. Hazirgi til biliminde unifikstiń sózdiń eń kishkene mánili bólekshesi yaǵnıy morfemalıq statusı gúman tuwdırmaydı. Olar tiykarınan sóz jasawshı affiksler esaplanadı.

Mısalı: Qálep qosılǵan *qostarı* – óz Biybigúli kóz aldına keldi (K.Allambergenov).

Qamalsın! –dep buyırıq berdi kóz**aba**ǵa nachal'nik (K.Allambergenov).

Biziń sınshılarımız **batıl** pikir ayta almaydı, qorqaq (M. Nızanov).

Aqırı, quyash ta jerge ala**ǵat** túsedı goy (M.Nızanov).

Bundaǵı *-tar, -aba, -ıl, -ǵat* affiksleri qaraqalpaq tilinde unifiksler bolıp esaplanadı.

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq tilinde suffiks, postfiks, prefiks, fleksiyalar menen birge interfiks, infiksler hám unifiksler de, álbette, bar qubılıs. Interfiksler retinde qarastırılatuǵın qubılıslardıń sózdegi morfemalardı baylanıstırıw xızmetin atqaratuǵının esapqa alıp morfemikalıq jaǵdayına anıqlıq kirgiziw talap etiledi. Infiks máselesi til biliminde morfemalardı anıqlaw principlerine hám olardıń zárúr belgileriniń sıpatlamalarına baylanıslı sheshiledi. Al, unifikslerdi tilimizdegi sóz

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASÍDA ARALÍQTAN OQÍTÍWDÍN INTEGRACIYASÍ»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

jasawshı ónimsiz affikslerdiń ishinen qarastırıw arqalı anıqlaw múmkin. Bul qubılıslardıń hár biri qaraqalpaq tilinde qosımsha izertlewlerdi talap etedi.

Ádebiyatlar:

1. Бекбергенов А. Рус хэм қарақалпақ тиллериниң салыстырмалы грамматикасы (Сөз жасалыўы хэм морфология) – Нөкис, 1995. –140 б.
2. Бердимуратов Е., Дәўлетов А. Тил билимине кириспе– Нөкис, 1988. –276 б.
3. Dáwletov A, Dáwletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili (Morfemika, morfonologiya, sóz jasalıw hám morfologiya). Nókis, 2010. – 252 б.
4. Земская Е.А. Интерфиксация в современном русском словообразовании // Развитие грамматики и лексики современного русского языка. – Москва, Наука, 1964. – 362 с.
5. Земская Е.А. Унификсы (Об одном виде морфем русского языка) // Уч. записки МГПИ. – № 341. –Москва, 1969. – с. 100–106.
6. Қудайбергенов М.С. Қарақалпақ тилиниң морфонологиясы. – Ташкент, 2006. –144 б.
7. Плу́нган В. А. Почему языки такие разные. – Москва: АСТ-пресс, 2010. – 272 с.
8. Хэзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы (Сөз жасалыў хэм морфология). – Нөкис, 1994. – 451 б.
9. Хэзирги қарақалпақ тили (Морфология). – Нөкис, 1981. – 266 б.